

ІСТОРІЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ У ҐРУНТОВНІЙ ПРАЦІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

До виходу у світ першого тому колективної монографії Ю. І. Макара, М. М. Горного, В. Ю. Макара, А. І. Салюка «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи». Том. 1. Дослідження. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.: іл.

З перших днів утворення незалежної держави Україна національна історіографія невпинно ліквідує численні історичні прогалини, долає «заборонені зони», вводить до обігу раніше невідомі першоджерела, очищує нашу історію від нашарувань неправди й відроджує цінність історії як науки, що втілює прагнення громадян усвідомити себе, зрозуміти минуле й побачити перспективи майбутнього. У цьому зв'язку вихід у світ першого тому колективної монографії групи дослідників із Чернівців (Юрія і Віталія Макарів) та Львова (Михайла Горного і Анатолія Салюка) «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи» є приємною новинкою й знаковою подією для фахівців та всіх, хто цікавиться проблемою переселення українців з Польщі на Україну в 1944-1946 рр., у тому числі на Миколаївщину, але найперше для тих, хто все життя з ностальгією згадує про «малу» батьківщину. Без сумніву, дана монографія, у якій автори досліджують трагічну історію холмсько-підляських українців під час Першої світової війни і після двох світових воєн, посідає поважне місце у вітчизняній історичній науці, не буде непоміченою серед громадськості України й не залишиться без уваги зарубіжних науковців.

З огляду на новий підхід до проблеми вітчизняних дослідників їм вдалося посягти сумнів серед тих, кому здавалось, що після численних археографічних, наративних та публіцистичних видань, монографій і статей, котрі з'явилися за останні два десятиліття в Україні і Польщі, ця проблематика є вичерпаною. Вони переконливо довели на історичному матеріалі, що українців послідовно витісняли з Холмщини і Підляшшя поряд з іншим населенням українсько-польського прикордоння упродовж першої половини ХХ ст. Низка епохальних подій, що випала на долю холмщан і підляшуків, визначила трагізм їх історичного поступу. Практично кожна родина щонайменше двічі втратила, або зазнала руйнації рідного обійстя, рятувалася втечею від фронту, довго скиталася в чужих краях, і врешті-решт вимушена була назавжди полишити прадідний терен, після реформатування лінії радянсько-польського кордону на завершальному етапі Другої світової війни. Переважна більшість була переселена, як уже зазначалося, в добровільно-примусовому порядку й розселена в сімнадцяти

областях України в 1944-1946 рр. Ті, що не зважили на шалений тиск і залишитися на місцях рідних поселень, були депортовані в 1947 р. на північно-західні землі Польщі і розсіяні невеликими групами поміж польського населення.

Більше десяти років фахівці ретельно готували ґрунт для появи вказаної фундаментальної праці. Про це свідчить значна кількість публікацій, поданих у бібліографічному списку використаної літератури, у тому числі її авторів. Невеликі за обсягом книжки та статті з проблеми Ю. І. Макара, М. М. Горного, В. Ю. Макара, А. І. Салюка регулярно друкувалися в різних вітчизняних та зарубіжних виданнях. Багато наукових положень апробовувалися під час роботи численних міжнародних конференцій. Добре розуміючи емоційну складову проблемного поля дослідження, учені старалися слідувати науковій етиці і не розбурхувати чуттєві пристрасті навколо трагедії холмсько-підляських українців. Вони наголошують, що депортацію порівню переживали поляки, росіяни, білоруси, зрештою, усі інші європейські народи, хто більшою, а хто меншою мірою (с. 773). Мотивація дослідників, вихідців із Холмщини і Підляшшя, щодо написання праці цілком зрозуміла – відтворити «хоч трохи об'єктивну картину» історії батьківського краю та зберегти для нащадків вигнаних з рідного краю людей пам'ять про те, звідки походять їх корені. Вочевидь, їх позиція спонукала поверхового читача гадати, що монографія є роздумами сповнених великої любові й поваги до історії рідного, батьківського краю авторів. Однак дослідники в жодному разі не порушили вимог до наукової праці. Вони зі скрупульозною ретельністю робили спробу докопатися до самих глибин минулого цієї гілки українського народу, творили взірць для наслідування усім, хто любить рідну землю і береться за справу написання історії рідного краю, у якій би географічній частині України не проживали. Адже образ «малої Батьківщини» супроводжує кожную людину протягом всього життя.

Достоїнства даної ґрунтовної праці, попри значний історіографічний доробок, неможливо не помітити. Заслугує на відзначення хронікальний підхід авторів до дослідження та їх позиція щодо оцінювання подій. Так, хронотоп трагічної долі українців Холмщини та Південного Підляшшя вони ведуть від їх «вивезення углиб Росії під час Першої світової війни» до

«ганебної акції Вісла». Заглибившись у сторінки цього видання мимоволі згадуєш слова Наталі Полонської-Василенко та Володимира Винниченка, що історію України «не можна читати без брому». Поза тим, концепція Ю. І. Макара, М. М. Горного, В. Ю. Макара та А. І. Салюка не ґрунтується на звинуваченнях сусідніх держав у бідах українців. Оцінюючи поведінку останніх, вони доходять висновку, що ті неспроможні були подбати про свій національний інтерес у силу несформованості українського суспільства через внутрішні й зовнішні причини (с. 47). Цілком реалістично оцінюючи те, що сталося з українцями Холмщини і Підляшшя, автори не сприймають дискусійні заяви про українські етнічні землі, які в різні часи забрали собі більш прагматичні сусіди, і наголошують на тому, що «верхом безглуздя було б у наш час говорити про якість територіальні претензії до сусідніх держав, які, у свою чергу, могли б пред'являти їх Україні» (с. 47). Ці міркування дослідників надзвичайно значущі для утвердження в суспільній свідомості пам'яті про минуле, яка б відповідала інтересам суверенного державотворення.

Не можемо також не погодитися з їх зауваженням, що міграційні процеси в різні часи були і залишаються доволі поширеним явищем у світовій цивілізації. Вони цілком правильно відзначають, що міграції викликаються різними причинами і носять добровільний чи примусовий характер, або є змішаними, і те, що сталося з українцями Закарпаття (спільна назва українських етнічних земель Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини, що залишилися в кордонах нинішньої Польщі після Другої світової війни) стояло в одному ряду з переміщенням великих мас інших народів, у тому числі з поляками, хоча й мало унікальні особливості (с. 47). Зважаючи на емоційність і певну наперед передбачувану заангажованість деяких авторів щодо висвітлення проблеми, Юрій та Віталій Макари, Михайло Горний і Анатолій Салюк слушно зауважують, що сьогодні для науковців України і Польщі обопільним завданням є правдиве відтворення історії та оцінка нашої спільної минувшини таким чином, щоб вона вибудовувалася на взаємній повазі до понесених з обох сторін жертв (с. 48). Привертаючи увагу до цієї думки авторів, хотілося б підкреслити, що наразі кожна зі сторін, що вважає себе постраждалою, має зберегти історичну пам'ять про те, що з нею сталося, зробити з цього відповідні висновки й, долаючи конфліктні версії пам'яті, забезпечити майбутні покоління від негативних доленосних кроків. Це особливо важливо перед крайніми формами загроз, які об'єктивно несе глобалізаційний тиск на національну (історичну) пам'ять.

Прикметно, що в процесі дослідження суспільно-політичного життя холмсько-підляських українців у Польщі в 1915-1947 рр. чернівецькі та львівські дослідники піддали компаративному аналізу величезний пласт архівних документів та матеріалів, почерпнутих в архівосховищах України, Польщі та Канади, і почасти зовсім невідомих для науковців та суспільства. Кількість опрацьованих архівосховищ вражає. Найперше – це, звісно, центральні архіви України (Центральний державний архів громадських об'єднань

України та Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), Державні архіви Львівської та Волинської областей, а також Центральний державний історичний архів у Львові (с. 64-65). Щодо польських архівів, то це два центральні і один воєводський: Архів Нових Актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych), Центральний військовий архів у Рембертові під Варшавою (Centralne Archiwum Wojskowe), Державний архів у Любліні та його відділ у Хелмі (Archiwum Państwowe w Lublinie; Archiwum Państwowe w Lublinie – Oddział w Chełmie) (с. 64). Зазначимо, що автори також опрацювали матеріали трьох архівів українських незалежних громадських організацій, релігійних установ та окремих осіб у Канаді – Бібліотека і Архів Канади (Library and Archives Canada, фонди Володимира Кубійовича та Андрія Жука), а також Альбертського провінційного архіву Канади (Provincial Archives of Alberta, Edmonton, фонд Михайла Хом'яка). Подібний масштаб перегляду архівних документів, тим більше віддалених країн, – рідкісне явище в історіописанні.

Крім того, дослідники скористалися цілою низкою джерел, опублікованих в археографічних виданнях, зокрема в збірниках урядових документів, надрукованих за радянської доби, у публікаціях українського дослідника Володимира Сергійчука та польського – Євгена Місила та оприлюднених на шпальтах варшавської газети «Наше слово». До роботи також включено джерела «усної» історії, різноманітні статистичні дані з українських, польських і німецьких джерел та багату літературну спадщину істориків цих країн. Як наслідок, авторам зазначеної колективної монографії вдалося сформулювати власну концепцію про маловідому серед широкої громадськості України сторінку минулого українського народу.

Не можна не відзначити, що плідна співпраця авторів, їх надзвичайно змістовна та насичена фактами робота з'явилася завдяки теплій підтримці і щедрому сприянню широкого кола колег-учених, істориків України, Польщі і Канади, завдяки працівникам усіх перелічених вище архівних установ, керівників громадсько-культурного товариства «Холмщина» (Луцьк) і Конгресу українців Підляшшя і Холмщини (Рівне), адміністрації, професорсько-викладацькому складу, доцентам кафедри сучасних іноземних мов та перекладу, а також молодшого наукового персоналу Чернівецького національного університету ім. І. Федьковича, близьких і рідних, меценатів і спонсорів. Безперечно, це вартувало особливої уваги авторів. Вже на початку книги вони складають слова щирої вдячності усім, хто допомагав.

Досвід і високий науковий рівень авторів зумовили незаперечність архітектоніки академічної праці. Вона має чітку структуру: передмову, вступ, дванадцять розділів, післямову, список скорочень, іменний індекс та індекс місцевостей, чорно-білі та кольорові ілюстрації. Будучи розрахованою на широке міжнародне коло користувачів, зміст книги, список скорочень та післямова викладені не тільки українською – мовою тексту, але й польською, російською та англійською мовами (с. 11-132, 773-810). Як уже зазначалося, публікація запланована у вигляді тритомника. До

першого автори віднесли виключно дослідну частину праці. До другого і третього томів мають увійти розділи про життя переселенців та їх нащадків в Україні і окремо Польщі, спогади і документи. Робота над їх написанням триває. Нині потенційний читач може ознайомитися з першим томом. Його зміст складають дванадцять дослідницьких розділів: «Перша світова війна і біженство до Росії», «Проблема державної приналежності Холмщини і Підляшшя», «У складі відновленої Польщі», «Матеріально-побутове становище і культурно-освітнє життя українців краю», «Руїна православ'я як засіб денационалізації», «Друга світова війна: сподівання українців та реалії життя», «Українсько-польське протистояння на тлі політики німецької окупаційної влади», «До остаточного спольщення краю», «Політико-правові засади вирішення українського питання»; «Процес виселення українців з їх прадавніх земель», «Адаптація холмсько-підляських українців до нових умов життя в Україні»; «Остаточна ліквідація української спільноти на Холмщині та Підляшші». Як бачимо, системний підхід авторів до викладу матеріалу дозволив їм пропорційно викласти основні етапи минулого холмсько-підляських українців упродовж першої половини ХХ століття. Перед читачами розгортається картина поступового стиснення українців на цій території в лещатах обставин, що не могло не призвести до ланцюгової реакції міжнародного конфлікту й втручання у нього третіх сил. Обірвалася багатовікова історія холмсько-підляських українців на своїх споконвічних землях після депортації 1947 року.

Логіку міркувань авторів можна коротко звести до наступного:

1) Трагедію холмсько-підляських українців започаткувало т.зв. біженство, тобто вивезення вглиб Росії усіх православних підданих перед наступом австро-угорських чи німецьких військ у 1915 р. Тоді, за деякими даними, було вивезено 300 тис. осіб, з них не повернулися до рідного краю 120 тис., або 40 % депортованих (с. 775). Натомість поляки, тобто католики, здебільшого уникли біженства.

2) Довершили руйнування підвалин української спільноти на Холмщині і Підляшші революція та громадянська війна. У той же час, чимало вигнанців з цих земель потрапило до глибинних регіонів – Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії де вони не тільки були позбавлені будь-якої соціальної опіки (с. 156), але й опинилися відрізнаними, разом з тамтешніми місцевими жителями, від усього навколишнього світу. Урядові структури, громадські та церковні організації, евакуйовані з Холмської губернії, зосередилися в Петрограді, Москві, Києві та інших великих українських чи російських містах (с. 152) і фактично припинили свою діяльність. Проте багато «біженців» пам'ятали, звідки вони, і не полишали надії повернутися. Ширився рух за негайне повернення на рідні землі і прилучення до УНР. Та дорога додому виявилася значно важчою і трагічнішою від того, що пережили біженці в 1915 р. (с. 163-168). Перебування холмшаків і підляшуків на вигнанні поряд з неймовірними випробуваннями, які випали на їх долю,

«суттєво вплинуло на формування їх національного самоусвідомлення» (с. 247-253).

3) За обставин, які склалися наприкінці та по закінченні Першої світової війни, холмсько-підляські землі не могли потрапити до складу УНР (с. 177-195). Більше того, було назавжди знято актуальність питання про їх українську державну приналежність. Вони остаточно стали частиною суверенної Польської держави (за винятком хіба що кількарічної німецької окупації та нереалізованого хрущовського проекту про створення Холмської області у складі УРСР, с. 583-589, 776).

4) У міжвоєнний період повернених біженців сприймали в Польщі як зайшлий елемент, небажаний з мотивів конкурентного середовища та найперше – суспільно-політичного і релігійного характеру (с. 233-247). Авторі роблять висновок, що відроджувана Польська держава, що мала безліч проблем економічного порядку, не тільки не могла перешкодити розграбуванню чи нищенню майна українців-біженців, але й не мала наміру прихильно ставитися до громадян непольського походження. Українці постійно відчували дискримінацію при наймі на роботу, виділенні кредитів чи будівельних матеріалів, які були вкрай потрібні для відновлення зруйнованого власного господарства. Зусилля влади спрямовувалися на те, щоб засобами релігії та освіти, включно із застосуванням примусу, вивести з вжитку в Польщі поняття «українець» чи «русин». Авторі констатують, що кульмінацією «подолання проблеми українців» стало масове зруйнування православних храмів у 1938 р., переслідування священиків, моральне і фізичне зневажання вірних цієї конфесії (с. 274-277, 331-343, 364-383).

5) На початку Другої світової війни ці землі не ввійшли до складу СРСР, на відміну від інших західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі, відповідно до Ризького договору від 1921 р. Згідно з радянсько-німецьким Договором про дружбу і кордони Холмщина і південь Підляшшя перейшли під контроль Німеччини. Окупаційна влада вдало використала для себе наявні українсько-польські суперечності, поглибила міжнародний конфлікт, щоб не допустити примирення між українцями і поляками. Прагнення польського військово-політичного підпілля відтворити довоєнну Польщу з «усіма національно-релігійними наслідками для українців, нічого доброго останнім не віщувало» (автори віднайшли в українських і канадських архівах три списки вибіркового знищення українців, найповніший з них містить півтисячі прізвищ, с. 778). Окупаційна влада не збиралася шукати винних. Здебільшого вона поклала відповідальність за злочини на невідомих осіб. Українські дослідники не погоджуються з пануючими в польських публікаціях поясненнями, ніби підпільні суди виносили вироки злочинцям, які тероризували поляків. Вони зауважують, що для Холмщини з Підляшшям подібне пояснення видається знуцанням над здоровим глуздом, адже з довоєнних часів багато говорилося і писалося, що там ніяких українців не було (с. 264-267), а жили виключно поляки, і раптом з'явилися їх тисячі. І вони мають

понести відповідальність за польські жертви на Волині.

Назагал не виправдовуючи наявність масових відплатних убивств поляків на Волині і Східній Галичині з боку українських формувань, дослідники підкреслюють, що їх загибель – то тільки половина правди (с. 778). Щоб розібратися в цьому, вони звертають увагу на два чинники, які аж ніяк не беруть до уваги польські опоненти. Перше, слід дати відповідь на питання «Що змушувало українців братися за зброю?» Друге – не забувати, що «під виглядом українських різунів у новоутворених західних областях діяло щонайменше дві сотні радянських спецзагонів, які руками одних намагалися нищити інших, і навпаки» (с. 779), здійснюючи політику усмирення українців і поляків. Як би це не дивувало сучасного читача, та, як політики-прагматики, усі, хто був причетний до посилення українсько-польського міжнаціонального протистояння, не могли не бачити далекосяжні наслідки своїх дій. Зрештою, самі автори роблять належні висновки з проаналізованого матеріалу, стверджуючи, що «якби не було трагедії волинських поляків, то знайшовся б якийсь інший привід для розправи над холмсько-підляськими українцями, тим більше, що їх нищили задовго до волинських подій» (с. 779). На жаль, такою була реальність. Прикордонні області кілька століть були зоною змагання держав. Звісно, хто ж не хоче приєднати територію, та ще й з населенням, яке не чинить опору.

б) Останнім акордом трагедії українців зазначеного краю став безпрецедентний обмін населенням відповідно до укладеної угоди між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення від 9 вересня 1944 р. про «евакуацію» українців з Польщі і поляків з України. Він супроводжувався неймовірними складнощами переїзду людей разом з майном і худобою на нові місця поселення в жахливих кліматичних умовах та антисанітарії, та жорстоким насиллям над цивільним населенням з різних боків, у тому числі й багатотисячними вбивствами (с. 513-567). Подібні акти щодо українців найбільше чинили як польське підпілля, так і офіційна польська влада. Щоправда, були спроби з боку підпільно-визвольних рухів обох сторін припинити ворожнечу, але, вочевидь, перспектив порозуміння не було. Та, незважаючи на шалений тиск на українців з метою спонукання до «добровільного» переселення, сторонам не вдалося добитися 100 % звільнення ними території. Оскільки Радянський Союз відмовився продовжувати строк дії угоди від 9 вересня 1944 р., польська влада вдалася до внутрішнього переселення українців в інші місцевості Польщі.

7) Операція «Вісла» завершила загальну трагедію українців у Польщі. Виходячи з того, що було депортовано близько 150 тис. українців з усіх «східних кресів», можна припустити, що четверта частина з них були вихідцями з Холмщини і Підляшшя. Брутальне вигнання з місць споконвічного поселення не тільки завдало величезної психологічної травми українцям, але й знищило специфічну культуру польсько-українського порубіжжя. Побутує думка, що, вдаючись до депортації та розсіювання

українців невеликими групами в польських селах, влада прагнула позбавити матеріальної бази УПА. З такою думкою автори видання не погоджуються. Вони стверджують, що в такий спосіб польська влада намагалася розв'язати українську проблему до офіційного набуття українцями польського громадянства, тому пришвидшеними темпами здійснювала акцію «Вісла» (с. 738-739). Але через те, що ця хвиля депортації носила виключно політичний характер, ідеологи деукраїнізації Польщі ув'язали його з ліквідацією діючих тут підрозділів УПА. На наш погляд, справжні причини операції ніколи не буде з'ясовано. Зрозуміло лише, що за будь-яких підстав українці не заслуговували на війну польської влади з власним населенням.

Розмірковуючи над проблемою ймовірної провини українців, хотілося б дещо зауважити. Від початку війни помилки допустила, перш за все, влада, яка розгубилася і не спромоглася виконати головну функцію держави – охоронну, тобто захистити населення від зовнішньої інтервенції. Вслід за авторами репрезентованого видання зазначаємо, що рівень національної свідомості холмсько-підляських українців, у силу денационалізуючого тиску з боку польської влади, не був таким високим, щоб дати підстави так брутально з ними обійтися. За бажання було б знайти компромісний варіант порозуміння сторін і не полишати людей природного права на життя, свободу віросповідання і пересування. Вочевидь тут мало місце величезне психологічне напруження впродовж тривалого історичного часу. Воно давалося взнаки як населенню, так і політикам. Ще в 1933 р. Ф. Рузвельт застерігав світ, звертаючись під час інавгурації до власної нації: «Ми повинні боятися одного – страху». Як показали подальші події, перебуваючи у тенетах страху, поглиблюючи його, людство не справилося з цивілізаційними викликами. Здається, ця думка є слушною для будь-якого часу. Ніхто не може прорахувати час накопичення критичної маси страху і його сили. Руйнівні наслідки цього неважко передбачити, якщо взяти до уваги минулі події.

Нам залишилося повернути увагу до стрижневих висновків авторів, котрі видаються слухними і повчальними. Приміром, вони емко сформулювали пріоритетне завдання для громадськості й історичної науки: подолати внутрішні протиріччя в українському суспільстві, знайти в собі сили виробити цілісне бачення своєї минувшини, включно з історією холмсько-підляської гілки. Без цього неможливий не лише процес внутрішнього розвитку Української держави, але й, що не менш важливо, визнання її як авторитетного члена міжнародної співдружності (с. 780). Автори монографії наполегливо наголошують, що тут «не йдеться, крий Боже, про якість заклики до повернення на прабатьківські землі і творення там української державності. Це було б верхом безглуздя. Йдеться про об'єктивне висвітлення історії, про збереження національної пам'яті з відповідним пошануванням історичної пам'яті польського чи будь-якого іншого народу» (с. 773-774). Заперечувати такі висновки дослідників підстав немає.

На завершення зазначимо, що репрезентована нами праця Ю. І. Макара, М. М. Горного, В. Ю. Макара та А. І. Салюка є вагомим внеском української історичної

науки у вивчення українсько-польських відносин й культурно-антропологічної історії українців. Її значущість посилюється в запровадженні до наукового обігу багатьох незнаних документів, що сприяють розширенню уявлення з низки окреслених питань. Вона також дозволяє усвідомити важливість проведення зваженої національної політики, позитивного розвитку між-національних відносин, поширення толерантності в суспільстві, демонструє значення зусиль щодо підтримки миру і спокою на кордонах національних держав, водночас зумовлюючи необхідність зміцнення і захисту національної пам'яті як важливого громадсько-політичного чинника в забезпеченні інформаційної безпеки існування Української держави в глобалізованому світі. Трагічна історія українців прикордоння має бути повчальним уроком від будь-яких спроб

переглянути усталені державні кордони, посіяти зерна міжнародного чи релігійного розбрату. На наш погляд, новий підхід авторів монографії «Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи» до висвітлення проблеми принесе обоїпільну користь обом народам на шляху до порозуміння на міжлюдському рівні та подолання негативних стереотипів минулого. Книга, звичайно, не «збірка рецептів», а радше заповнення певного вакууму в знаннях, заклик до подальшої співпраці вчених та громадсько-культурних товариств. Сподіваємося, що вона стане корисною для всіх, хто відчуває потребу здобути неупереджені знання про минуле українсько-польських відносин й історичну долю українського народу.

© Пронь Т. М., 2012

Дата надходження статті до редколегії 12.09.2012 р.

Пронь Тетяна Михайлівна (1959 р. н.). У 1980 році закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії ЧДУ імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: українсько-польські відносини, міграційні та етнічні процеси в Україні й Польщі в ХХ ст., історичне краєзнавство.